SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 2
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

O`RTA OSIYO HUDUDIDA QADIMGI YOZUVLARNING PAYDO BO`LISH TARIXI (O`ZBEKISTON HUDUDI MISOLIDA)

Xudoyberdiyev Lutffulla Tursunmaxmat o‘g‘li

Termiz davlat universiteti Magistratura bo‘limi M-125 guruh 1 bosqich magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada O`zbekiston hududidagi dastlabki yozuvlarning paydo bo`lish tarixi, ularning turlari va rivojlanish bosqichlari o`rganishda O‘zbek va chet el professor o‘qituvchilari tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlari davomida topilgan artefaktlar (sopol sirtiga, tanga yuzasiga, muhrlar va hokazo), tarixiy hujjatlar, piktografik belgi va qo`lyozmalar yaqqol bayon etilgan.

Kalit so‘zlar

Piktografik belgi, titulatura, kursiv usuli, alfavit, imlo, piktografik yozuv.

Kirish: Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotida yozuvning paydo bo‘lishi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Yozuv inson tafakkuri mahsuli bo‘lib, u ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, siyosiy boshqaruv, diniy e’tiqod va madaniy merosni saqlash hamda avlodlarga yetkazishda muhim vosita vazifasini bajargan. Dastlabki yozuv tizimlari Mesopotamiya, Misr, Xitoy va Eron hududlarida shakllangan bo‘lsa-da, arxeologik tadqiqotlar O‘zbekiston hududida ham qadimdan yozuv elementlari mavjud bo‘lganligini ko‘rsatmoqda. Xususan, Jarqo‘ton, Sopollitepa, G‘oz, Tillabuloq, Fayoztepa, Qoratepa, Kampirtepa, Ayritom kabi yodgorliklardan topilgan sopol sirtiga bitilgan belgilar, piktografik tasvirlar, kursiv yozuv namunalari va muhrlar bu hududda yozuv madaniyatining qadimiy ildizlarga ega ekanligini tasdiqlaydi Shuningdek, yuklangan taqdimot materialida (Jarqo‘ton va Sopollitepa belgili yozuvlari jadvali) O‘zbekiston hududidagi ilk belgilar miloddan avvalgi III ming yillikka oidligi ko‘rsatilgan. Bu esa hududda yozuv jarayonlari jahon sivilizatsiyasi markazlari bilan deyarli bir davrda shakllanganini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili va Metodologiyasi: O‘zbekiston hududida yozuv tarixini o‘rganish masalasi mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan turli davrlarda tadqiq qilingan. Z. Choriyev, Sh. Shaydullayev va T. Annayevlar tomonidan yaratilgan “O‘zbekiston hududida yozuvning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti” asarida sopol buyumlardagi belgilar, muhrlar, tangalar va qo‘lyozmalar asosida yozuv evolyutsiyasi yoritilgan Mualliflar

Jarqo‘ton va G‘oz topilmalarini O‘zbekiston hududidagi eng qadimiy belgili yozuv namunalaridan biri sifatida baholaydilar.

Yozuvni inson tafakkuri taraqqiyotining oliy mahsuli hisoblanadi. Xuddi shunday yozuvning ixtiro qilinishi Shummer xalqining eng katta madaniy yutuqlaridan biri ham deb atashimiz kerak. Insoniyat tarixida shummerliklar miloddan avvalgi Iv ming yillikda-bugungi kundan olti ming yillar avval piktografik yozuv usulini ixtiro qilganlar va shu tariqa dastlabki yozuvlar paydo bo`lgan. [1]

O`zbekiston hududida olimlar tomonidan bir qancha yodgorliklar o`rganilishi sababli sopol sirtiga devorlariga bitilgan yozuvlarni topilganligini ko`rishimiz mumkin. Quyidagiyodgorliklardan topilgan: Jarqo`ton, Sopollitepa, G`oz, Tillabuloq Qoratepa, Mirzaqultepa, Fayoztepa, Ayritom, Dalvarzintepa va boshqalar.

A. Asqarovning “Sopollitepa” asarida bronza davri madaniyati doirasida topilgan belgilar Shummer va qadimgi Eron piktografik tizimlari bilan qiyosiy tahlil qilingan . U Sopollitepa va Jarqo‘ton belgilarining Janubiy Turkmaniston va Eron hududlari bilan aloqadorligini asoslab beradi.

Xususan:

- Oromiy yozuvining mil. avv. I ming yillik boshlarida shakllangani,
- So‘g‘d yozuvining oromiy asosida rivojlangani,
- Pahlaviy yozuvining Sosoniylar davrida paydo bo‘lgani,
- Urxun-Enasoy yozuvining turkiy xalqlarning qadimiy yozuvi ekani haqidagi ma’lumotlar O‘zbekiston hududidagi yozuv tizimlari evolyutsiyasini tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi

Shu bilan birga, Fayoztepa, Qoratepa va Kampirtepadan topilgan Baqtriya, Brahma va Kxaroshtxi yozuvlari hududning Hind va Yunon-Baqtriya sivilizatsiyalari bilan madaniy aloqalarini ko‘rsatadi

Muhokama: O‘zbekiston hududida qadimgi yozuvlarning shakllanish jarayoni masalasi uzoq vaqt davomida ilmiy bahs-munozaralarga sabab bo‘lib kelgan. Ayrim tadqiqotchilar Markaziy Osiyo hududida yozuv tashqi sivilizatsiyalar ta’siri natijasida paydo bo‘lgan degan fikrni ilgari surgan bo‘lsalar, so‘nggi arxeologik topilmalar bu hududda mustaqil belgili yozuv elementlari mavjud bo‘lganligini ko‘rsatmoqda.

Avvalo, Jarqo‘ton va Sopollitepa yodgorliklaridan topilgan sopol sirtiga o‘yib tushirilgan belgilar masalasiga e’tibor qaratish zarur. A. Asqarovning tadqiqotlariga ko‘ra, Sopollitepa madaniy qatlamlarida uchraydigan belgilar oddiy tasviriy shakldan ma’lum bir ramziy ifodaga o‘tish bosqichini aks ettiradi. [2]

Ushbu belgilar Shummer va qadimgi Eron piktografik tizimlariga ayrim o‘xshashliklarga ega bo‘lsa-da, ularning mahalliy xususiyatlari mavjudligi aniqlangan. Bu esa hududda belgili aloqa vositalari mustaqil ravishda shakllanganini ko‘rsatadi.

Z. Choriyev, Sh. Shaydullayev va T. Annayevlarning tadqiqotlarida O‘zbekiston hududida yozuv taraqqiyoti izchil bosqichlarga ega bo‘lganligi ta’kidlanadi. [3]

Ularning fikricha, dastlabki piktografik belgilar keyinchalik harf-tovush yozuv tizimlariga o‘tish uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, G‘oz yodgorligidan topilgan belgilar majmuasi hududda yozuv elementlari qadimdan mavjud bo‘lganligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, miloddan avvalgi III–II asrlarda Yunon-Baqtriya davlati hududida shakllangan baqtriya yozuvi masalasi ham muhimdir. V. Rtveladze tadqiqotlarida Kampirtepa va Qoratepa yodgorliklaridan topilgan yozuv namunalari

hududda yunon, oromiy va mahalliy yozuv an’analari o‘zaro ta’sirda bo‘lganligini ko‘rsatadi. [4]

Bu jarayon O‘zbekiston hududining qadimgi sivilizatsiyalar o‘rtasidagi madaniy ko‘prik vazifasini bajarganini anglatadi. Oromiy yozuvining Markaziy Osiyoga kirib kelishi va uning asosida so‘g‘d yozuvining shakllanishi yozuv taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. So‘g‘d yozuvi qariyb ming yil davomida Zarafshon vodiysida keng qo‘llanilgan bo‘lib, savdo-iqtisodiy va ma’muriy hujjatlarda faol ishlatilgan. [5] Bu esa hududda yozuvning faqat diniy emas, balki amaliy boshqaruv vositasi sifatida ham rivojlanganini ko‘rsatadi.

Qadimgi Baqtriya hududida topilgan yozuv namunalari (Qoratepa, Kampirtepa) ellinistik davrda yozuv madaniyati yuqori bosqichga ko‘tarilganini ko‘rsatadi[4]. Baqtriya yozuvi oromiy asosida shakllangan bo‘lib, keyinchalik mahalliy xususiyat kasb etgan. Bu holat hududda siyosiy va iqtisodiy munosabatlar rivoji bilan bog‘liq bo‘lgan. [6]

Shuningdek, arab yozuvining kirib kelishi bilan yozuv madaniyati yangi bosqichga ko‘tarildi. X especially X–XIV asrlarda nasx, suls, kufiy kabi xat uslublarining keng qo‘llanilishi madaniy uyg‘onish jarayonining ifodasi bo‘ldi . [7] Amir Temur va temuriylar davrida kitobat san’atining rivojlanishi yozuv madaniyatining yuksak darajaga ko‘tarilganini ko‘rsatadi.

Сўғд ёзуви эса Марказий Осиё савдо йўллари орқали кенг тарқалган бўлиб, маъмурий ҳужжатларда ва савдо шартномаларида қўлланилган[6]. Бу ёзув тизими оромий алифбоси асосида шаклланган бўлса-да, мустақил график тизимга айланган . [8]

Shu o‘rinda muhim jihat shundaki, O‘zbekiston hududida yozuvning shakllanishi bir martalik jarayon emas, balki ko‘p bosqichli evolyutsion taraqqiyot natijasidir. Piktografik belgilar → harf-tovush tizimlari → alfavit yozuvi kabi uzviy rivojlanish zanjiri kuzatiladi. Bu jarayon mahalliy madaniy an’analar va tashqi sivilizatsiyalar ta’sirining uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga kelgan. [9]

Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston hududida yozuv madaniyatining shakllanishi insoniyat sivilizatsiyasi tarixi bilan uzviy bog‘liq jarayon hisoblanadi. Arxeologik tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, bronza davri madaniyatlarida belgili ifoda vositalari mavjud bo‘lgan. Sopol buyumlar sirtiga o‘yib tushirilgan belgilar oddiy tasvir emas, balki muayyan ma’no anglatuvchi ramziy tizim sifatida namoyon bo‘ladi. [10]

Demak, mavjud arxeologik topilmalar va ilmiy tadqiqotlar O‘zbekiston hududida yozuv madaniyati qadimdan mavjud bo‘lganligini, uning mustaqil elementlari shakllanganini hamda keyingi davrlarda rivojlanib, mukammal yozuv tizimlariga aylanganini ko‘rsatadi. Bu esa hududning qadimgi sivilizatsiyalar tizimidagi o‘rnini qayta baholash zarurligini taqozo etadi.

Sopollitepa va Jarqo‘ton yodgorliklarida uchraydigan belgilar grafik jihatdan Shumer va qadimgi Eron piktografik tizimlariga ayrim o‘xshashliklarga ega[2]. Biroq, ularning kompozitsiyasi va takrorlanish xususiyati mahalliy an’anaviy belgilar tizimi shakllanganini ko‘rsatadi[3]. Bu esa yozuvning faqat tashqi ta’sir natijasi emas, balki ichki madaniy taraqqiyot mahsuli ekanligini anglatadi. [11]

**Jarqo`ton** sopollariga bitilgan belgilar o`tkir tig`li asbob bilan o`yib yozilgan. U oddiyligi bilan Shummer va Qadimgi Eron piktografik yozuvlariga o`xshaydi. O`zining shakli va yozilish tartibiga ko`ra Shaxdod,To`galoq va Gonur piktografik yozuviga juda

yaqinligi aniqlangan. Bu faktlar jarqo`tonliklarning qadimgi davrda Janubiy Turkmaniston va Eron bilan yaqin munosabatda bo`lganligini isbotlaydi. [12]

Fayoztepa. 2004 - 2006-yillarda Termiz davlat universiteti olimlari tomonidan Fayoztepadan ko`plab qadimgi Baqtriya,Braxma va Kxaroshtxi yozuvlarida bitilgan sopollar majmualari topilgan.Bu yozuvlarning eng qadimgisi mil.avv. l asrlarga taaluqli bo`lib,Baqtriya va Qadimgi Hind yozuvlarining bir vaqtda qo`llanilganidan dalolat beradi.

Tillabuloq bronza davriga tegishli bo`lib 2000-yildan beri fanga ma`lum bo`lib, 2007-yildan yodgorlikda Termiz davlat universiteti, O`zbekiston baddiy san`at akademiyasi san`atshunoslik instituti va Myunxen universiteti bilan hamkorlikda tadqiqot ishlari olib borilgan.Bugungi kungacha Tillabuloq yodgorligiga oid sopollarda 7 xil belgi yozuvlari paydo bo`ldi.Ayrim belgilar sopollarda 2-3 marta uchrasa, bir necha belgilar bir marta chizilgan va shaklan boshqa qaytarilmagan. Tillabuloq yodgorligidan topilgan belgilar alohida ifodalangan.

Shunday qilib, O‘zbekiston hududida yozuv taraqqiyoti uzluksiz va bosqichma-bosqich kechgan jarayon ekanligi aniqlandi. Dastlabki belgili ramzlardan tortib mukammal alifbo tizimlarigacha bo‘lgan rivojlanish yo‘li hududning madaniy mustaqilligini va sivilizatsion salohiyatini ko‘rsatadi. [13]

Yunon-Baqtriya. Mil. avv. II asrda oromiy yozuvi asosida baqtriya yozuvi vujudga kelgan. O`zbekiston hududidagi dastlabki baqtriya yozuvi 1962-yilda arxeolog Staviskiy Eski Termizdagi Qoratepa g`orsimon buddaviylik ibodatxonasida aniqlangan.Ibodatxona devorlariga bu joyga tashrif buyurgan shaxslar tomonidan kursiv usulida bitilgan. U mil. avv. III -IV asrga tegishli. Sopol sirtiga bitilgan qora siyoxdagi kursiv yozuvi mil. avv. II asrga tegishli.

Ayritom yodgorligi Termiz shahridan 18 km uzoqda joylashgan. Ayritomda B. A. Turg`unov 1979-yilda yozuv topgan. Unda Xuvishka Shudi ismli shaxsga ibodatxonani tiklashga va Kanishka nomini bergani yozilgan.

Kampirtepa. 1983 - yilda Rtviladze tomonidan topilgan va tadqiqot ishlari olib borilgan. Kampirtepadagi yozuvlar qayin po`stlog`iga bitilgan.

So`g`d yozuvi. Oromiy yozuvi asosida shakllangan xarf-tovush yozuvidir.Bu yozuv qariyb ming yil davomida xozirgi O`zbekiston va qisman Tojikiston yerlarida (Zarafshon vodiysi) joylashganqadimiy So`g`diyonada qo`llanilgan.So`g`d yozuvining milodimiz boshlariga oid eng qadimiy namunasi O`zekistonda Samarqand yaqinidagi Talibarzu tepaligidan topilgan.1933-yilda Tojikistondagi Mug` qabilasidan topilgan.

**G`oz.** Sherobod tumanidagi Dobilsoy yodgorligidan 10-12 km quyida G`oz yodgorligi joylashgan.Ushbu yodgorlikda “keli” sirtiga bitilgan piktografik belgilar birikmasidan tashkil topgan piktografik yozuvni ko`rishimiz mumkin.Ushbu topilma kelajakda “G`oz topilmasi” topilasi deb atalsa ajab emas.

Natijalar: O‘zbekiston hududida qadimgi yozuvlarning shakllanish jarayonini o‘rganish natijasida bir qator ilmiy xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, arxeologik topilmalar (Jarqo‘ton, Sopollitepa, G‘oz, Tillabuloq va boshqa yodgorliklar) hududda miloddan avvalgi III–II ming yilliklardayoq belgili aloqa vositalari mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Sopol buyumlar sirtiga o‘yib tushirilgan belgilar oddiy tasviriy ifodadan ramziy belgi tizimiga o‘tish bosqichini aks ettiradi. Bu esa hududda

yozuvning shakllanishi tashqi ta’sir bilan birga mahalliy taraqqiyot mahsuli ekanligini tasdiqlaydi. [14]

Ikkinchidan, bronza va ilk temir davriga oid belgilar Shumer va qadimgi Eron piktografik tizimlari bilan ayrim o‘xshashliklarga ega bo‘lsa-da, ularning grafik shakllari va qo‘llanish uslubi mahalliy xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi. Bu jarayon Markaziy Osiyo hududining qadimgi sivilizatsiyalar bilan madaniy aloqada bo‘lganini ko‘rsatadi, biroq yozuv elementlari to‘liq ko‘chirilgan emas, balki moslashtirilgan yoki mustaqil ravishda rivojlangan. [15]

Uchinchidan, miloddan avvalgi III–II asrlarda baqtriya yozuvi, keyinchalik esa so‘g‘d yozuvi hududda keng qo‘llanilganligi yozuv taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab bergan. So‘g‘d yozuvining savdo, ma’muriy va diplomatik hujjatlarda ishlatilgani hududda yozuvning ijtimoiy funksiyasi kengayganini ko‘rsatadi. [16]

To‘rtinchidan, O‘zbekiston hududida yozuv taraqqiyoti uzluksiz evolyutsion jarayon sifatida kechganligi aniqlandi. Dastlabki piktografik belgilar → harf-tovush yozuv tizimlari → rivojlangan alfavit tizimlari shaklida bosqichma-bosqich rivojlanish kuzatiladi. Bu jarayon siyosiy tuzum, savdo munosabatlari va diniy qarashlarning rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan.

Beshinchidan, yozuvning shakllanishi hududning madaniy mustaqilligini ko‘rsatadi. Ayrim tadqiqotchilar ilgari surgan “Markaziy Osiyoda yozuv tashqaridan kirib kelgan” degan nazariya to‘liq tasdiqlanmaydi. Arxeologik dalillar hududda yozuv elementlari qadimdan mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari O‘zbekiston hududi qadimgi sivilizatsiyalar tizimida muhim o‘rin tutganligini, yozuv madaniyati esa bu hududda ko‘p bosqichli tarixiy jarayon sifatida shakllanganini tasdiqlaydi. [17]

XULOSA

O‘zbekiston hududida qadimgi yozuvlarning shakllanishi masalasini o‘rganish natijasida ushbu hudud insoniyat sivilizatsiyasi tarixida muhim madaniy markazlardan biri bo‘lganligi ilmiy asosda tasdiqlandi. Arxeologik topilmalar, xususan Jarqo‘ton, Sopollitepa, G‘oz, Tillabuloq, Fayoztepa, Qoratepa va boshqa yodgorliklardan aniqlangan belgilar va yozuv namunalari hududda miloddan avvalgi davrlardayoq belgili aloqa tizimlari mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston hududida yozuv taraqqiyoti bosqichma-bosqich evolyutsion jarayon sifatida shakllangan. Dastlab piktografik va ramziy belgilar qo‘llanilgan bo‘lsa, keyinchalik harf-tovush tizimlari, jumladan baqtriya va so‘g‘d yozuvlari rivojlandi. Bu jarayon mahalliy madaniy an’analar hamda tashqi sivilizatsiyalar bilan bo‘lgan o‘zaro aloqalar ta’sirida kechgan. Shuningdek, yozuvning rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lganligi aniqlandi. Savdo aloqalarining kengayishi, davlat boshqaruv tizimining murakkablashuvi va diniy-ma’rifiy markazlarning shakllanishi yozuvning amaliy ahamiyatini oshirgan. Natijada yozuv diniy marosim vositasidan tashqari, ma’muriy, iqtisodiy va madaniy hayotning ajralmas qismiga aylangan. O‘zbekiston hududida yozuv tashqi ta’sir natijasida paydo bo‘lgan degan qarashlar to‘liq asoslanmaganligi ko‘rindi. Aksincha, arxeologik va manbashunoslik ma’lumotlari hududda yozuv elementlari mustaqil ravishda shakllanganini va keyingi davrlarda rivojlanganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, O‘zbekiston hududida qadimgi yozuvlarning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti masalasi ushbu hududning jahon sivilizatsiyasi tarixidagi o‘rnini yanada chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Kelgusida yangi arxeologik topilmalar va paleografik tadqiqotlar yozuvning ilk bosqichlari haqidagi tasavvurlarni yanada boyitishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асқаров А. А. Сополлитепа. – Тошкент: Фан, 1973.
2. Ртвеладзе В. В. Древняя Бактрия и ее культура. – Тошкент: Фан, 1990.
3. Толстов С. П. Древний Хорезм. – Москва: Изд-во АН СССР, 1948.
4. Чориев З., Шайдуллаев Ш., Аннаев Т. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007.
5. Ўзбек ёзувининг шаклланиш тарихи. – Тошкент, 2015.